

СЛАВ ХР. КАРАСЛАВОВ

АЛЕКСАНДЪР СПИРИДОНОВ

Измина почти четвърт век от дебюта на Слав Хр. Караславов. Който е следил неговото развитие, той знае какъв дълъг творчески път измина писателят. В началото на 60-те години той влезе в остра полемика с ония, които подценяваха националната самобитност и обявяваха селото и селското за остарели. По-късно, написал много стихове — за своето родно село и въобще за българското село, за верността към земята и нуждата от ново отношение към нея, за мъчителната епоха на кооперирането, — той достигна до по-универсалните въпроси на нашето време и на човека изобщо. Една негова стихосбирка носи показателното заглавие „Ракетен век“ и в нея вече става дума не само за привързаността към селската, към народната нравственост, но и за привързаността на съвременния човек към планетата земя в ерата на космическото. Удивително е как по пътя на своите селски спомени, осмисляйки моралните завети на тракийските си деди, Слав Хр. Караславов се домогна до такива общофилософски въпроси като личност и общество, човек и родина, земно светоусещане и космически предусещания. Един от талантливите изразители на жаждата на нашия съвременник за стабилни нравствени опори, поетът възпя заветите на нашите прадеди, в много крилати стихотворения закле сина си — и новото поколение! — да тачи спомена за миналото, да не се откъсва от родното в нашето време на бурна научно-техническа революция.

Родоначалник на нова развойна линия в нашата поезия след Априлския пленум, ярък представител на априлското поколение, в това отношение Слав Хр. Караславов изпревари нашата проза. Както е известно, „коренотърсачката“ линия в нея се изяви с пълна сила в средата на 60-те години — дебютът на Слав Хр. Караславов е през 1959 г., — и при това доста едностранчиво, понякога с апология на героя на безвремието, без социален подход към миналото. За лириката на поета в края на 50-те и 60-те години беше характерна носталгията по родното село, по родния дом, по свидните разговори с баща и дядо, есенинската болка по един свят, който вече рухваше в пепелищата, за да отстъпи място на колективистичния начин на живот. Но поетът не спираше до тези носталгични нотки, а ставаше воин и на новото, воюваше против дотогавашното социално неравенство, разкриваше тежката драма на селянина при раздялата с парчето земя.

Следвайки своята вътрешна тема за националната самобитност, за българщината, за опората на съвременника върху древните завети на дедите, още в ония години поетът разработваше в стихове исторически сюжети и се под-

готвяше да навлезе в необятния свят на българската проза. Именно така през следващото особено плодотворно десетилетие на 70-те години той покори читателя с романа-трилогия „Солунските братя“. Ако трябва накратко да изброим прозаичните му творби, ще ни бъде нужна дълга библиографска справка — тъй като те са не само съкровени, талантливи и популярни, но и многобройни. В тях сияят такива герои като Хаджи Димитър и Капитан дядо Никола, Деспот Слав и Асеновци, Ивайло и солунските братя Кирил и Методий.

Анализирайки историческата му проза, ние забелязваме и там полемични тези, стремеж към откривателство и реабилитация на историческата правда, желание да се каже нова дума на стара, но съвсем не остаряла тема. Още в началото на своя път на прозаик той се разграничи с безкрилата описателност и баналната илюстративност, с дотогавашната обстоятелственост на историческата проза, с досадното кръжене около дворцови истории и пикантерии. Разказвайки за миналото, той го и показва, извайва героя със свои — и народни! — истини, воюва за приемственост в българската героика и слава; а когато разказва за трагични за България събития, той разкрива силата на националния дух — да се съпротивява на бедите и нещастията, да превъзмогне покрусата и да не допуска пораженски настроения...

През неговата проза преминава идеята за приносите на българина в общочовешката духовна съкровищница. Той умее ту да се вживява и слива в обекта на изображение — отминалата епоха; ту да се разграничава и от позициите на съвременника да произнася своите присъди или реабилитации. По-нататък: той умее да разказва за живота на обаятелните си българи; и разказвайки за някогашна България, да ни въведе в международното ѝ положение. Перото му свободно и леко минава границите между някогашните европейски държави, надниква в кралските или императорските дворци, в папските или патриаршеските покои. Възкресявайки един наистина пъстр калейдоскоп от отминали събития, изобразявайки живота на някогашна Европа, той най-добре съумява да покаже България, българските проблеми, българските щрихи на описваната епоха, на тогавашната цивилизация. В този смисъл неговото повествование е целенасочено, политизирано, с много силни съвременни акценти — но акценти, които идват от древността, които израстват върху реална основа; внушения, които силните исторически ветрове са докарали до нашия XX в. през много сложни перипетии. Особено с пълна сила важи това за „Солунските братя“. Удивително е как романистът успя да покаже Кирил и Методий, да разкрие смело личния им живот, да ги приземи и „очовечи“, но без да пострада мащабността на техните образи, новаторството на техните идеи, силата на техните завети.

Изобразявайки живота във Византия — нещо, което той върши наистина оригинално; живота в Рим и в другите европейски държави; рисувайки галерия от образи, Слав Хр. Караславов слива всички поточета на своя епос в един — патриотизма; слива всички образи на българи в един образ — образа на българина въобще, на неговия национален характер, на неговите обобщени представи за света и човека; слива всички човешки съдби, многобройни в пълноводното течение на романистиката му, в една негова си, караславовска идея за човешката съдба, за пътя на човека, за смисъла на живота. . . Той цени ония герои, които посвещават свидния дар — своя живот, на големите идеи на времето, които умеят да жертвуват личното в името на общото, които умеят да вършат подвизи в името на България. . . В един роман за Иванко, известен като убиеца на Асеня, по обратен път, влизайки вътре в криволиците на една човешка съдба, авторът доказва, че никакви подвизи, никакви бляскави и славни победи не могат да изтрият петното на позора. В друг роман пък за цар Ивайло — обърнете внимание на заглавието, което съдържа в себе си и идеята на романа „В дните

на цар Ивайло“ — той разкрива как народният талант носи със себе си своите университети и борави с атрибутите на властта по-професионално от професионалните политици. Но само тогава, когато трябва да спасява своята родина. Жана д'Арк спасява така Франция, идвайки също от дъното на социалната низина. . .

Разностранното творчество на Слав Хр. Караславов е обект на критически рецензии, студии и съпоставки; различни автори го проучват от различни гледни точки. Неговият богат език и гъвкав стил, стил, който е в унисон с темата и идеята, с духа на изобразяваната епоха; неговото владение на класическия и свободния стих; неговата свободна от жанрови предразсъдъци мисъл — всичко това е достойние на читателя благодарение на един целенасочен, последователен творчески характер. Той преодолява многобройни препятствия по своя път и се преборва с остарели представи, търсейки вечните истини на човека — независимо дали прави това в съвременни или исторически сюжети. Талант и характер, талант и поезия, талант и отговорност пред своето време — по тия въпроси човек може да размишлява дълго и задълбочено, изследвайки неговото творчество. А що се отнася до читателя, той си е казал вече думата, надарявайки автора със своята обич и признателност, със своето неизменно любопитство към новите му изяви, със своя траен интерес към неговите образи и идеи. . .

* * *

Нека да тръгнем по следите на лирическия му герой, за да разберем как той отвежда писателя до епичното начало, до историческата проза, с поестика, клоняща към традиционалното. Мимоходом ще отбележа, че ако се направеше едно предварително прогнозиране въз основа на лириката му за това, каква ще бъде есентуалната му проза, щеше сигурно да се събрка. Вероятно някои щяха да кажат, че той ще разработва „коренотърсачески“ сюжети, други — че ще раздипля гънките на автобиографията си върху страниците на лирическата проза, трети — че ще пише носталгични импресии, взрян в разрушената патриархална хармония на отишлото си старо село, четвърти — че той ще пише есентика и публицистика по проблемите, вече разработвани в поезията му. . . И никой нямаше да бъде поне близко до отговора. Ние доста теоретизирахме върху многостранността на таланта и разрушаващата жанровите и проблемните прегради, освободена и разкрепостена, априлска творческа индивидуалност — но малко се опирахме върху реалната картина на тия проблеми в съвременната ни литература. Все се опитвахме инстинктивно да обвържем развитието на автора с вече сътвореното от него — това е обяснимо за литературната критика, но така не може нищо да се предвиди. По тоя път на лъже-прогнозиране ние бяхме решили след „Пирински балади“, че Евтим Евтимов ще се върти именно в тоя тематичен кръг на гражданската поезия, и изведнъж посетът ни зашемети с любовната си лирика от „Горчиво вино“. Непрегълтнали още тоя горчив хап, ненаместили още интимната лирика в своите схеми и калъпи за богатството на творческата индивидуалност, ето че прочетохме стихосбирката „Обредни песни“, в която Евтим Евтимов плътно се приближи до разглежданите тук проблеми за националната самобитност, за силата на нашите народностни традиции, вярвания и обреди, за езическата, предхристиянска, може би славянска или прабългарска, или тракийска нравствена система, представа за която ни дават нашите обреди.

Талантът винаги носи бляскави изненади. . .

Особено обича да ги поднася на читателя Слав Хр. Караславов. И той прави това не само със смелия си скок от един жанр в друг, но и с различните линии,

теми и подтеми в поезията или прозата, които подхваща със свойствената си амбициозност. Предстои да излезе неговият роман „Залезът на боговете“ — за навечерието на Девети септември и годините около него. Как ще свържем вътрешното му звучене, вътрешния му патос с неговата досегашна историческа проза, примерно със „Солунските братя“? Естествено още е рано да се правят догадки и изключено — съпоставки. Но може да се напомни за зрялата патриотична позиция на автора; за интимните кореспонденции на неговия творчески свят с националната съдба; за неговия демократизъм на обикновен селски син, който го подтикна да съпреживее живота и да пресътвори делото на великите средновековни демократи Кирил и Методий; за неговия изтънчен хуманизъм, който му помогна да приземи много исторически лица сред родната пръст, която ги беше откърмила за героични, български дела; за неговия класово-партийно осмислен интернационализъм, който дава крила, хоризонт на таланта; за неговото влечение към изобразяване на епохи в залез — от една страна, и на изгряване на нови епохи, от друга. . .

Но нека надникнем по-задълбочено в „селската“ му поезия, за да гръгнем оттам към обобщенията за мястото му в съвременната литература.

В 60-те години поетите спорят до прекракване за класически и свободен стих, а той се изповядва и в класически, и в свободен, без това да му попречи да размахва заплашително пръст срещу ония, които нихилистично обръщат гръб на нравственооценъчната система на своите бащи и майки, наследена от дедите. Пишат календарни стихове за събития, ставащи или станали в чужбина и у нас, а той, без да се води по календара, съумява да бъде глас и съвест на своя селски свят. Той е негов воин със самочувствие на последен мохикан в трудните години на рушене и на градеж на новото. Възпява партизанските землянки, живота на Ленин, мъдростта на партията, оставайки обаче верен на своята тема, търсейки все нови и нови ъгли към нея, обръщайки я от всички страни, развявайки я на всички посоки, все с усещането, че е стигнал до дъното ѝ, че я е изчерпал и ще откъдне най-сетне от нейната болезнена и натрапчива власт, и все оставайки в нейната безкрайна, измъчила го орбита.

За такива поети казваме, че имат своя тема в изкуството. Темата на Слав Хр. Караславов се чувствава във всяко негово тогавашно произведение. Дори и в неговата историческа романистика, към която той хвърля „лирични“ мостове още на младини чрез стихотворенията за Самуил, за отражението на войните върху селото, за Ивайло, за своето име, което иде от древността с пулсациите на неумиращата селска, българска кръв. Може творбите му да не са така директно адресирани към неговия селски свят, но ще бъдат непременно пронизани от оценъчната и нравствена система на този свят. Бих казал, че това е подосновата на всичко, излязло изпод перото му. Или път те ще бъдат изпълнени с тревогата на стопанина за бъдещите кълнове, които ще роди тракийската нива, с тревогата на жетваря за реколтата, на извършващите се миграционни процеси, с тревогата на земеделец, засял добри семена в родната българска пръст и уверен въпреки всичко, че нейните живителни сокове ще преодолеят центробежните сили на нихилизма.

По същото време, когато централен проблем на прозата става проблемът за корените, свързан с този за кооперирането, със значителни отклонения по посока на носталгията по старината, патриархалното и „примитива“, Слав Хр. Караславов, който още не се е изявил като белетрист, пише своите стихотворения за селото. Стиховете за новороденото момче, на което по стар обичай се отправят пожелания за здраве и щастие и „българин да си остане“, за тревите, за вкоренените в пръстта ръце на своите родители. При него „аристократичният“ термин примитив не върви, поетът не е вън, а вътре в селото. Той дава трагична трактовка на темата за кооперирането — но тази тема не звучи

трагично само за книжния червей, който вижда във въображението си как новото по магически начин побеждава старото. Логично е стиховете именно на Слав Хр. Караславов да звучат с много болка, с много разкъсваща сърцето носталгия по земята и родната пръст, когато пише с художническа прецизност, лаконично, строго и сбито как селяните слагат подписа си под молбата за влизане в текезесето. Той много добре разбира страховете им в ония дни пред неизвестното утре, чувството им за края, което с апокалиптична сила ги атакува, загубата на почвата, когато светът се люшка и неговите земетръсни вълни нахлуват със страшна сила в душата на селянина:

Побутваха се и един на друг
се смееха след подписите къси,
а метнеше ли мрака ямурлук,
мастилнищата виждаха в съня си.

О, дни на първи стъпки и на пръв
незнаен порив, който те опива,
и ти не знаеш дали даваш нива,
или харизваш селската си кръв.

(„Първите“)

Именно за „харизването“ на селската кръв става дума в стихотворенията на Слав Хр. Караславов. По трактовката на тая тема той коренно се отличава от вулгарносоциологичните произведения, пълни с казионен оптимизъм, с фалш и лъжа, а също и от идеализациите на старината. Както казах, той много пъти набляга на своята социална критика на мизерното минало, обвинява за своето сиромашко детство владетелите на имота, на родната на трудовия човек пръст — единствен неин господар. Затова той така често и така мъчително се връща към спомените за своето босоного детство, за село, за продадения двор, за стария геран, за родната стряха, за стария дом. Вижда във въображението си как старците седят на припек и си приказват за Булаир и Дервиш могила, чува ги да дават мъдро и тежко съвети — на сина, на снахата, на дъщерята, на внучетата, и отново мечтае за юнашка сила, както някога:

Из браздата аз едва се влача,
стискам клепките да не заплача
и дочувам тате как разказва:
— Она, който под дъгата мине,
силен ще е, много силен, сине,
като хала всичко ще прегазва...

И отново тръгваме в браздите.
Лепне пръст. Задъхват се гърдите.
А е пладне, не дохожда вечер.
Все така след тате плахо крача,
стискам клепките да не заплача,
че дъгата е така далече...

(„Дъга“)

Спомените светят с болезнена, ту носталгична, ту трагична светлина в съзнанието на поета, върху което се проектират основните нравствени конфликти на нашето най-ново развитие. Както то е противоречиво, така и чувствата на поета са разнопосочни на пръв поглед, взаимно изключващи се, неприемливи за догматика и сектанта, който настоява тогава за казионен литературен оптимизъм — нали все още битуват теориите за безконфликтността, за „типичното“ и т. н. Но този свят от спомени е пълен със скрит, дълбок смисъл за тълкувателя на нашето най-ново развитие, на дълбоките морални трусове в

българското село, на стресовите, които изживяха нашите бащи и майки. Слав Хр. Караславов не е никакъв механичен отразител на процесите в действителността. По-скоро можем да го оприличим на една опъната до скъсване струна, чувствителен радар, който усеща как с трясъците, с които новото помита старото, проклетото сиромашко минало, изчезва и един любим селски свят, красив, морален, добър. В него трудът се боготвори и се презират паразитите, лентяите, мързеливците, повлеканите, всички ония човешки нули, които не са нито живи с живите, нито мъртви с умрелите. В този свят думата на стопанина, който единствен усеща как пролетните сокове тръгват в земята, е закон, свята и тежка дума, на която е грешно и страшно да не се подчиниш. Самият стопанин е властен, решителен, силен, той има самочувствието на цялостен и докрай осъществен човек, носител на основните зърна на селската ценностна система. Този дивен свят мирише на добра и плодородна пръст, майка кърмилница, там се чува птиче пеене, мучат волове, а телевизор е „едно биволско топло око“; в него плодът на земята, зрънцето, хлябът се почитат като светиня. . .

Трудът и хлябът, това са две опорни точки на цялата нравствена система, около нея се въртят мислите на селянина, тази ос е и оста на човешката почтеност и порядъчност, на честността, достойнството, мъжката и въобще на човешката, на дадената дума. Домът, семейството, къщата са свещени и неприкосновени, без тях няма лично щастие, няма друга опора срещу жестокостите и извите на огромния, несправедлив или най-малкото пълен с неизвестности живот. Думата на бащата и на майката, на дядо и баба не се троши на две, а дещата и семейното щастие стоят над всичко. Дори и любовта тук е любов на къщовници, на хора, които с труд и мъка събират свое гнездо и бранят с всички сили семейната хармония от лоши, завистливи очи, от уроките, които носят неудачниците и душманите, безпътните хора, пияниците, развратниците, разсипниците на бащин имот и на бащина воля. . .

Всъщност не става дума само за имот в тая синтетична и многопластова поезия, а за нещо далеч по-голямо: за сърдечна кореспонденция между земята и човека, между човека и вол № 36 примерно, между човека и сезоните, между човека и природата, но опитомената, цивилизована от мазолестите ръце на селянина уютна природа. Това внушение е толкова силно, че самата дума имот и тия, които са превърнали майката природа в имот, собственост, вещ, са неестествени. Това е нещо ненормално, раково явление — тази присъда Слав Хр. Караславов не я произнася публично и директно, а с цялата си поезия, ред по ред, стих по стих, метафора след метафора. Ако трябва да говорим за присъда над частнособственическото минало, над старото село, трябва да я потърсим именно тук. Тя се произнася от класово-партийни, хуманистични позиции. Ненормално е всичко, което нарушава връзката човек — природа и нанася така удар по естествената, първична, природосъобразна душевност на човека.

В селския свят на Слав Хр. Караславов кореспонденцията селянин — земя, човек — природа, труд — хляб, — увереност в утрешния ден е автентична, чиста, такава, каквато си е в село Дебър или в други тракийски села по поречието на Марица. Не от кокетирание пише за Дебър този поет, който има строго определен „регион“, казано на нашия литературнокритически жаргон. Не на едно място той отправя гневни филипики срещу литературни критици, които нямат усет за неговата селска драма. Неговата представа за тях е като за хора, които скверният с докосванията на литературщината магическото сияние на спомените, които скандират с вулгарен социологичен патос банализирани истини, радвайки се, че поетът им дава материал за клиширана, вестникарска саморазправа с отишлото си мизерно минало. Той наистина дава обилен материал, но за проникновени анализи на човешката мъка, дошла от сиромашия-

та, от произволите на буржоазната държава, станала причина древният полуостров да бъде осеян с български кости и да бъде разстрелян възрожденският патриотизъм на един народ. Има дълбока вътрешна връзка между социалната критичност на поезията му и критиката срещу буржоазната държава — враг № 1 на селянина. В трактовката му селянин е равнозначно на човек, оттук произтича хуманизмът на „селската“ му поезия, нейната трайност. Той твори в голяма близост до класиката на критическия реализъм, преосмисля стари мотиви, вдъхновявайки се от тях в едно по-ново време, когато синорите отиват във вечността...

Ето например един спомен в „Нощ от детството“:

В горите глухо кашля бухал зъл,
в реката риба като сърп проблясва.
Зад пясъка и едрият чакъл
тръстиките са тъмни и невесели.

И всичко е намерило легло.
А будното?... О, то не спи от злоба,
от грижи то не спи и от тегло,
от тайните на тази късна доба.

Припада мрака страшен и сгъстен
и сякаш там, до оня тъмен бъкел,
до дядо, до лопатата и мен
е седнала една голяма мъка.

И още един, тоя път на по-друга тема:

През студените есени
новобранците тръгваха смръшени,
без възторзи, без песни
и без мисъл за скорошно връщане.
А в оборите тъмни и влажни
с поглед черните биволи питаха:
де се губи стопанина снажен,
със когото в полетата скитаха?

(„Дервин могила“)

Регионално, национално и общочовешко в неговата поезия е в най-тесна връзка. Местният колорит не само не пречи на националното, но Слав Хр. Караславов още в първите си художнически изяви интуитивно усеща, че трябва в малката капка да търси България, че за да стигне до корена на патриотичното чувство, трябва да мине през фанатичната любов към земята, към пръстта на Дебър, към селяните от Дебър; че за да си изясни какво става в родината, поетът трябва да бъде наясно какво става в едно нейно кътче. Той не си създава „регион“ — това е за книжните души. Той го носи в кръвта си, както бихме се изразили в по-публицистичен, директен план, който не е от любими прийоми на Слав Хр. Караславов. Зашто колкото е директен, пряк, без заобикалки наричайки доброто добро и злото зло, толкова той умее да оставя суровата документалност да говори сама за „прелестите“ на изтеклото време. Това влечение към документалното, типично за човека, който идва в литературата направо от живота и го поставя по-горе от всички „литературни правила“, по-късно го подтикна да напише няколко книги за комити и воеводи.

Пластично изваяната картина за един стар кладенец, така романтично буренясал, стаил в себе си загубата на любим свят, разказва за верността на поета, дал обет пред себе си в юношеските години да бъде страж на родното

в тая прииждаща с много щастливи новини, но и с много тревоги епоха на трактори, комбайни и коли, на машини и мирис на бензин. Епохата на научно-техническата революция, която идва с люта, не от всекиго осъзната тогава закана срещу мизерията и глада, срещу ужасите на частнособственическото минало, но и с боботещи тежки машини, които ще прегазят много родни нам картини. Много хуманистични завети на дедите, много нравствени стълбове на нашите бащи и майки ще отидат в небитието и това ще остави травми у нас и през новите асфалтови пустини, през вещоманията и потребителските страсти ще съзираме да блещукат, мамещи и далечни, но вече загубени, миражите на селската нравственост:

Не виждам стария геран
с кобилицата и синджира.
Пътеката не води там
и хлад от него не извира.

И няма локва,
няма смях
от мойто детство
неумито.

Препусна трактора
през тях
и там сега
жълтее жито.

Живот над оня кът расте
и злато сбират класовете.
Ерген е малкото момче
с перчем, развян от ветровете.

И само в летния покой
тук идва кон
със сетни сили,
по навик дири водоной
и дълго в тишината
цвили.

Тогава (50-те и началото на 60-те години) се възпява тракторът. Реалистът, неговият трезв баща у него, кара Слав Хр. Караславов да вижда хубавото, полезното, което носи машината ръка за ръка със социалистическото строителство. Но никой не може да му забрани да страда за миналото, за отишлия си живот, протекъл в мизерия и страдания, но живот, който никога няма да се върне назад. Може би страданието — твърде чест гост на този корав и само външно твърд, овладял стихията на чувствата поет — от това, че много късно са дошли машините да прегазят проклетото сиромашко минало, е не по-малко от страданието, че то никога няма да се върне. Така не се връща назад детството, първата стъпка, първата любов, първата радост от бащинството. . .

Да анатемосва безкрайно този отминал живот за Слав Хр. Караславов е грешно, срамно, некрасиво. Да анатемосва безкрайно, с лъжесоциалното дърдорене на нихилиста миналото заради злините и да забрави неговата прелест, която трябва на всяка цена да се всели в душата на потомците, би било най-голямата грешка на поета, който живее с мисията на сеяча. За него иначе поезията няма да има смисъл, неговият селяшки труд не бива да бъде безплоден и празен.

Той влиза тогава в литературата с тежки, тромави стъпки на намусен заради греховете на децата селянин, за да поправи каквото може, да съхрани каквото

може, да удари плесник на сина, който би прегазил утре своето българско сърце заради изкусила го тайна на „цивилизацията“, да му посочи навреме красотата на неговите корени, девствената чистота на българските извори. Затова думи като стар, старост, старец, минало, отминал, отишъл си звучат с такава увличаща романтика в стиха му.

Така трябва да си обясним закономерната му, никого не изненадала, лека на пръв поглед еволюция от лирика, която възпява бисерите на миналото, разчиствайки си в същото време сметките с него, към патриотична лирика. Или пък към лирика, която се стреми да осмисли шурмуването на Космоса от ракетите, сътворени от същите човешки ръце, които още пазят следите от мазоли, от мотиката.

По вътрешната логика на своя талант от една чисто нашенска, вътрешна си, българска работа — фанатичното ни преклонение пред земята и труда — той стига до големия общочовешки разговор за ракетите, Космоса и Земята, за новия етап в развитието на хуманизма, преплел се тясно с научно-техническата революция, и за прастарата любов към Земята, към простите като хляба радости на съществуването, към малките тайни на човешкия живот, без които е немислимо щастието. От всекидневното припомняне на сина какви нравствени бисери се крият в нашето минало и от острото конфликтване с безродната, изкоренена от селската пръст душа той достига до съвременния конфликт с технократичното боготворене на машината. Така той възпява човешките чувства, интимните тайни на живота, без които ще настъпи онова отчуждение между хората, каквото може би настъпва в душата на бившия селяк, когато загуби опората на земята и увисне безтегловен във въздуха на градския си апартамент. . .

Той обича да разговаря със своите синове. В това отношение прилича много на Джагаров, който написа най-хубавите си стихове против „черния човек“, разговаряйки със своя син. С мъжествените интонации на коравия селски кълн, който лесно не може да бъде изкоренен от суховеите на отчуждението от земята, от родното място, от селото, от социалния произход, Слав Хр. Караславов търси своите синове да им довери спомена за една болка; да им разкаже за белега на една някогашна обиди; да ги зарази със селяшката си устойчивост; да ги облее с българските интонации на патриотичната си лирика, така трагична и така борческа едновременно:

Виелищата плаче вместо тях.

Умрелите засипва снежен прах,

не стигнали до бащиния праг:

— Бойци, къде е българският флаг? . . .

И с мислите си виждат Самуила,

гнева юнашки, страшната му сила

и мъкната, разпънала сърцето. . .

И литва стон, и в тъмното счи:

— О, дай ни меч, да стигнем там, където

останаха юнашките очи! . . .

Хуманизмът на Слав Хр. Караславов — някъде покъртителен, другаде — прикрит зад мъжествени интонации, на трето място — примесен с елегични, почти сантиментални нотки, личи и от един сборник с разкази, който заема особено място в неговото творческо развитие — не само сред прозата му („И името ти хубаво“, разкази и новели, Партиздат, 1976). Ако трябва да отбележим два полюса на чувствата при него, един от „полюсните“ ни автори, ще трябва да застанем от едната страна, където сурово, твърдо, мъжествено се изповядва вяра или омраза, и да съзерцаваме другия полюс — на нежността,

на меките, деликатни докосвания до човешката душа, до човешката болка, до мисълта за безвъзвратното отлитане на миговете на съществуването.

След странствването из света на лирическият му герой ще бъде интересно да надникнем в тоя сборник с разкази, преди да преминем към анализ на романите „Залезът на Иванко“ и „В дните на цар Ивайло“. Струва ми се, че сборникът е плод на скитане из Балкана — Габровско или Еленско, с. Боженци или с. Средни колиби. На скитане — а не на лов за сюжети. Слав Хр. Караславов така безпаметно обича природата, Балкана, че би посрещнал като кощунствена мисълта за „оползотворяване“ на обичта към нея. Но писателят навсякъде е писател, навсякъде сърцето му е отворено за мъката на хората. В това отношение той прилича много на Андрей Германов, негов близък приятел, негов другар по борба за нови пътища в литературата, негов дългогодишен събеседник под капчуците на старинните къщи в Боженци — по същото време, когато от отсрещната къща са се дочували тракането на пуловете на таблата и яростната кавга на Орлин Василев и Станислав Сивриев за поредната капия. Всеки със своите страсти и увлечения, всеки със своите развлечения. Ако трябва да определим развлечението на Слав Хр. Караславов, ние сигурно ще го наречем „труд“...

Сборникът „И името ти хубаво...“ — название и на един от най-хубавите разкази, включени в него — заема особено място в развитието му на белетрист. Като автор тук той е по-пластичен, словото му е по-гъвкаво и по-артистично, мамят го тайните на човешката душа, познала много перипетии и най-голямото от всички други: срещата със смъртта. И тук той демонстрира стремеж да се документира, да се опира върху факти и действителни случки, нещо, което създава един мост на доверие и близост между него и читателя. Както в своята трилогия „И се възвисиха Асеновци“, и тук Слав Хр. Караславов със силен народностен патос извежда една кореспонденция между някогашното и днешното, очертава с драматичен и силен размах на перото праобраза на съвременната личност — участника в съпротивата.

В творби като „И името ти хубаво...“, „Невените на един живот“, „Любовта на старчето“, „Тежки очи“ и особено „Душегубец“ — може би най-хубавият разказ, написан досега от този наш продуктивен автор — той съумява да погледне от днешен, съвременен ъгъл на съпротивата, да разкрие постичните и извисени характери, нейни двигатели, и да покаже родството им с ония наши съвременници, които воюват за ново общество и нов човек. Във всеки разказ почти присъства авторът като герой, като събеседник на Разказвача, като човек, който съзерцава отишлото си или пък под пепелта на забравата разравя жаравата на спомените, за да противопостави ония чисти хора на някои наши прозаични съвременници. Той не крие, че много от тия легенди, предания или пък действителни случки са му разказвани, че ги е научил, пътувайки по прашните друмища на живота. Слав Хр. Караславов така ги и довежда до нас, чрез разказ в разказа, чрез беседа с някой сладкодумен колибарин или чрез монолог на някой герой, изслушан внимателно, съсредоточено и проникновено от автора. Един съвременен нравствено-хуманистичен апарат прецежда прииждащите на вълни от живота случки и събития, подрежда ги сред съвременна ценностна система, адресира ги тактично и с художествена вещина към съвременния читател. Така авторът става не само наш представител в тия разкази за отишлото си от годините на османското робство, през гурбетчиляка, та чак до съпрогивата срещу фашизма — но и автор-герой, една съвременна личност, вградила се сред тия разкази за мрачни собственически страсти, за любов до гроб, за погубени от бедното съществуване чувства, за герои и героини от борбата срещу фашизма, умни, надарени, образовани,

стъпили с единия крак в бъдещето, с другия — в гроба, изкопан им от някой предател.

Може би синтез на всичко това читателят ще намери в „Душегубец“ — разказ за възмездие и мъката, която расте с годините, за един добър и наивен до глупост честен човек, който твърде късно прозира истинската същност на своя кум — кметът-фашист. „Душегубец“ е творба, написана с дълбок психологизъм, с мекота на линиите, с една характерна за Слав Хр. Караславов есенна печал, която се влива в ромона на монолога на бащата, орисан да живее мъртъв сред живите, вдаден в своите спомени за милото чедо — свидна дан в борбата за нов живот.

В тия творби има едно трудно удаващо се на по-неопитния автор съчетание на суров драматизъм и трагизъм с лирична мекота и поетична съзерцателност, нещо, което говори за белетристична зрелост.

Темата за смъртта не е една от многото теми в прозата, а и в поезията на Слав Хр. Караславов. Неслучайно тя е изведена в тоя характерен сборник като основна. Нся ще я намерим да присъствува едва ли не във всяко произведение. Да си спомним последните години на Кирил („Солунските братя“), години на равностетка, на задоволство от стореното на българите добро, на подготовка на духа за среща с Господа — т. е. със Смъртта. В романа „Залезът на Иванко“ пък смъртта подгонва убиеца на Асеня още в първите страници, преследва го цял живот и след като съдбата му отказва прощката на България, го спохожда прозачно, мизерно, без блясъка и пищността на юнашката смърт, за каквато е мечтал тоя събран човек, жаден за друга участ, но извършил деяние, което с право тегне върху него като проклетие. Този роман се появи след поредицата „И се възвисиха Асеновци“, за да я продължи хронологически (както и „В дните на цар Ивайло“). Личи, че амбицията на автора е била чрез тази очертала се поредица да разкаже за живота на Втората българска държава, за бляскавия Търновград, за първите кълнове на Възраждането на Европа. По негово време, 70-те години, поетът издаваше роман след роман, но ние, заплениени от есенинската му лирика (употребявам термина за типологическа отпратка, а не като намек за влияние или заимствуване — и Слав Хр. Караславов, и обективният анализ на лирическия му герой отричат такова предположение), гледахме на това по-скоро като на епизод, на опит да се излезе извън рамките на жанровата предопределеност. Така и не разбрахме кога започнахме да мислим повече за прозаика Слав Хр. Караславов, отколкото за поета, кога натежаха везните на епичното. Така ние се разминахме с развитието на автора на границата на два жанра и се наложи да го откриваме значително по-късно като прозаик. Не се досетихме навреме, че той иска да използва широкото течение на епоса, за да овладее историята на нацията, за да каже нова народопсихоложка дума. След всяка среща с „Хроника за Хаджи Димитър“ или „Житие на капитан дядо Никола“, с „Деспот Слав“, „Когато Калоян премина Хем“, „Залезът на Иванко“ (поредицата „И се възвисиха Асеновци“) резервите на критиката намаляваха, но първо читателят си казваше думата. Така стана и със „Солунските братя“ — този роман беше открит първо от четяща, будна съвременна България, а след това от критиката — но един ли е нейният грях от 70-те години? Нашата инертна литературна нагласа обвързваше дълги години твореца с един жанр, а другите жанрови изяви се възприемаха едва ли не като любопитно хоби. По негово време ние се разминахме с Драгомир Асенов — критика, със Станислав Стратиев — драматурга, с Георги Мишев — киносценариста, с Георги Джагаров — публициста и есеиста. . . В последно време обаче сме свидетели на друго явление — както винаги, ние доказваме, че сме народ на крайностите. Бездарни или посредствени поети наводниха пазара не само със стихосбирки, които никой не купува и никой не чете, но и с романи, повести, бледи

автобиографични зарисовки в проза, с документалистика без духовни полети и без есеистична изаяност. Впрочем читателят, който наложи прозата на поета Слав Хр. Караславов, и сега си казва думата, като не приема тия сурогати, съчинени набързо, по време на някой акробатичен скок през жанровите бариери, които може да преодолява само многостранният талант, предразположен към многостранни изяви.

Прозата на Слав Хр. Караславов има още един „недостатък“, което е в същност най-доброто ѝ качество: тя не дава материал за теоретизации на ония критици, които охотно пишат по въпроса за смесването на жанровете. Неговата пълнокръвна, филтрирана езиково и стилистично пластична проза си е проза, а не поезия в прозата. При нея художествената тъкан не се нахвърля на фрагменти, не се разпада на лирически отклонения, есеистични обобщения и други отделни детайли. Спонтанността и емоционалността на поета, който не е правил концесии на умозрителността и лъженитектуалното усложняване на стиха, не тържествува над епическото спокойствие на белетриста. Той не само има усет към характерите, рисувайки ги през полезрението на ярки, сурови, съдбовни често пъти конфликти, но и умее да ги извайва спокойно, съседоточено, бавно и с епическа плавност. Неговата съзерцателна нагласа, която познаваме от „селската“ му поезия, носталгично възряна в сладостни страдания, в спомените за детството и юношеството, в прозата му до такава степен се разгръща, че предава една мащабност на потапянето в темата, на съпреживяването на борбите на епохата, която го е запленила, на задълбаване в характерологичната логика на героите. Но това потапяне не приема характер на изчезване на поета с остри, граждански, съвременни инвенции, на машинално сливане с обекта на изображението, отнемашо правото на автора за субективно присъствие, за дистанциране, предлагащо позиция за оценка на изображението. Той открива тактично гледни точки за съвременни внушения, за съвременни преценки и преоценки, за демитологизация на остарели представи на своя съвременник по болезнени или просто заплетени проблеми от миналото, за приземяване и очовечаване на историческия герой, което няма нищо общо с дегероизацията. Напротив, според днешните ни схващания точно монументалните, студени изображения на героя като свръхчовек откриват най-често пътя за дегероизацията. Съмнявайки се в монументалните представи на автора за историческия герой, незрелият читател започва да се съмнява и в реалната някогашна героика.

Твърде трудна задача си е поставил Слав Хр. Караславов в романа „Залезът на Иванко“. В нашата народна памет името на Иванко присъствува като синоним на национална измяна, на вероломство, на предателство, извършено в най-трудни за родината години. За нас той е само цареубиец — и то на цар Асен, героя от освободителната антивизантийска борба. Авторът няма за цел да демитологизира историческата правда, нито пък, най-малкото, да реабилитира Иванко. Такава представа би била нелепа. Слав Хр. Караславов обективно поставя пред нас, пред съда на съвременника!, отново „случая Иванко“. Подтиква ни да обсъдим и да проанализираме по-спокойно живота, дейността и борбите, страданията и мечтите; славата и най-вече позора му, след като е убил цар Асен и е избягал във Византия. Тук има голямо значение патриотичната позиция, за която говорихме досега, чиято зрелост предпазва автора от демитологизация. Като се започне от пълното с поетично съзерцание заглавие на романа и се стигне до последните редове на „Залезът на Иванко“, ще се види, че авторът изследва търпеливо, понякога с гняв, понякога с болка, понякога дори с мъжествено състрадание непосилните мъки на човека без родина да си възвърне родината. Той тръгва без предубеждение на среща с Иванко — и именно затова изводите му така силно въздействуват на съвременника, брулен

от нихилистичните ветрове на епохата, мамен от митовите за потребителския разкош и култа към Стандарта на консумативното индустриално общество. Пред нас е драмата на националния предател, който искрено — в това е проблемът! — иска да изкупи вината си пред родния камък; който върши дори героични постъпки в желанието си за реабилитация, но така и не успява. Не само защото, веднъж пречупен, характерът му е опорочен завинаги от грозната постъпка, а и защото вината му е от категорията на непростимите. Така темата за непростимата вина на националния предател в по-общ план става подтема на този роман, предупреждаващ лекомислените, недоизградени хора да внимават кога и какво вършат. Има мостове, прави извод авторът след интересно психологизуване, които, веднъж изгорени, не могат да бъдат отново построени. Силата на съдбата звучи с трагични, понякога и смазващи интонации. Иванко, отчуждил се от своята народностна общност, се отчуждава постепенно и от хората въобще, „развива се“ все по-надолу и по-надолу, докато достигне дъното на деформацията, на която иначе упорито се е съпротивявал все с надежда, че тоя кошмар, наречен негов живот, ще се върне към преснатата на изгрева и ще се роди отново чистият Иванко, неспособен на нищо лошо. Така идва и финалът на книгата — финал и на безславния живот на Иванко, за когото никой няма да отрони сълза — въпреки че всяко живо човешко същество има право поне на една сълза, отронена от милостиво сърце, когато поеме пътя към гроба:

„Мечът бе прерязал последната му мисъл, оная мисъл за родния камък, който е по-мил и по-скъп от всичко чуждо.

Мисълта бе издумана от този същия Иванко, но той не съумя да остане при нея и затова загуби всичко.“

За да си изясним причините за разминаването на един живот с родината, трябва да разгледаме образа на Иванко. Още повече, че това е роман с един централен герой, останал в народната памет с една своя — в случая грозна! — постъпка. Какво друго може да се нарече патриотизъм, внушава авторът през гърченията на своя герой, ако не умението да намираш сили, воля и сърдечни токове, за да оставаш винаги при мисълта за родината, да ѝ бъдеш верен до смърт — в най-конкретния смисъл на тоя израз. Поставяйки отново драмата на Иванко на съвременната сцена, Слав Хр. Караславов като че ли се обръща към всички безродници, помамени от изкусно изплетени митове за екзотичната прелест на чужди страни, и им казва: лесно се губи родина, но трудно, невъзможно е да си я възвърнеш отново. Като Иванко — имал е всичко, но го е загубил в един миг. Стихийен, брутален и жесток, той посяга на своя цар в особен за България миг: когато Асен не е един от многото царе, а водач на освободително въстание, защитник на българщината.

Освободен от морални скрупули, необременен с кървави видения на съвестта, първично груб и примитивен, Иванко допада на коварния и женствен византийски император. Къпе се в разкош, обича и е обичан от най-красивата и най-умна ромейка Анна Комнина, но той вече няма своя воля, наемник е, не може да осъществи вродените си положителни дарби. Той е просто един роб. Оказват му се почести навярно куче, което е манипулирано вече само в една-единствена посока: да хапе стръвно сънародниците си в името на чужди интереси, да бъде по-голям светец от папата в озлоблението срещу България. След като е престанал да бъде частица от борещия се свой народ, сега за него има само един — позорен и мрачен, но винаги само един-единствен път: да се влее в ромейската войска, да отбива ударите на своите, да отразява устрема им, да бъде препъникамък на пътя им към Беломорието и царския град. . . Така „програмирам“ неговото „развитие“ и бъдещо поведение опитните византийски политици, но родната кръв се събужда и Иванко започва да се мятат като

вълк единак в капана на своето предателство. И романът започва точно оттам, където е завършвал винаги досега в нашите представи и познания за историята и за онова съдбоносно време. Нещастен и горд мъж, оплетен в интригите на императорския двор, където изгнчените ромей си отвращават в душата си от „варварството“ му и го презират заради предателството му, Иванко замисля своя индивидуален подвиг, който ще изкупи вината му и ще му възвърне родината — една илюзия, която го крепи. Или вярно на императора куче, което с еничарска стръв хапе майка България, или отново българин — тази алтернатива си измисля Иванко. Като забравя в своето отчаяние, че предателството му е твърде голямо и то е предопределило докрай по-нататъшния му жизнен път.

Една пестелива, лишена от гръмка фразеология, психологически и нравствено реалистична проза се разгръща изпод перото на автора, който смело предоставя на своя читател да прави изводите, да гради обобщенията, да осмисля патриотизма, да строи в душата си нови мостове към родината — по същото време, когато Иванко с един глупав замах ги е отсякъл всичките, убивайки царя. Така романът израства като една значителна творба, пропит изцяло с патоса на осъждането на националния нихилизъм — но не със сурово размахване на заканителна десница, а чрез влизане в една разнищана душа, която на моменти заслужава нашето състрадание, но никога — нашата прошка.

Слав Хр. Караславов разказва с топлина за своя герой, но в същото време умело гради подтекст, втори план, където се разгръща в своите безжалостни измерения темата за вината пред родината. Иванко е често пъти едно объркано дете, намесило се в голямата игра, без да е дорасло държавнически, политически и нравствено-психологически за властта. И тук акцентът е съвременен: зрел по-бързо, млади читателю, като че ли казва проникновено авторът, научи се отрано да гледаш с отговорност на света, родината и човека, защото в критически исторически моменти събитията ще минат през тебе, ще прегазят душата и сърцето ти, ще бъдеш жертвата на историята, а не неин творец. Власт и народ, власт и подготовка на личността за нея, власт и лично щастие, власт и талвер на историческия процес — това са проблемните съвременни координати на случая Иванко.

Заварваме Иванко на византийската политическа борса, когато вече е извършил позорното си дело и бива приет с почести от ромеите. Попаднал сред тъпата от изпечени дворцови интриганти, красив, първичен и спонтанен, той им се противопоставя вътрешно, по законите на природосъобразната си натура. На моменти ние сме на негова страна, защото той е една частица от България, довееана от зли ветрове в чужда престолнина. По същото време присмехулната усмивка е готова да се появи на устата ни, когато той с парвенюшко опиянение приема като чиста монета фалшивите почести на придворната ромейска сган. Майстор на иронията, Слав Хр. Караславов тук умело я използва, за да ни отдалечи от Иванко и да ни даде странични гледни точки към него. Същото ще трябва да отбележим и за романа „В дните на цар Ивайло“, където този труден за овладяване похват е използван при охарактеризирането на приближените на царица Мария. Що се отнася до „Солунските братя“, то иронията е най-мощното оръжие за разобличение на користните противници на братята-просветители.

Минават месеци и Иванко — това дете на природата, направило наистина големи усилия да се изтръгне от „примитива“ и да прозре какво се крие зад пищния блясък на византийската цивилизация, започва да отваря натежали от мъка и опиянение клепачи, да съзира истината за своята обреченост, за жалкото си положение. Той не сънува убития цар, не го мъчат угризения, че е убил, не се раздвоява от терзанията на гузна съвест — Слав Хр. Караславов не се „съблажнява“ от този драматичен вариант на образи с подобна схема. Иванко се

блъска като вълк единак в клетка, защото е свикнал да бъде господар на себе си, защото отрано е протегнал ръце към властта, за да се примири с участието си на роб.

Крилатите изрази „византийско коварство“, „византийско притворство“, „византийски разкош“ и т. н. постоянно се въртят в ума ни, когато четем романа. Слав Хр. Караславов е схванал атмосферата на Двора и твърде пластично — езиково, стилно, чрез образите на героите, очертаващи образа на византиеца — е предал фалша и демагогията му, упадъка на тая цивилизация, залеза й.

Ще отбележа, че това е трайна тема в историческата романистика на Слав Хр. Караславов — като се почне от „Солунските братя“ и се стигне до новата поредица, започнала с „В дните на цар Ивайло“. В случая авторът е потърсил редица обобщения, извлечени от проучването на цивилизациите в залез, в т. ч. и на буржоазната. Не искам излишно силно да подчертавам това, но и не искам да го омаловажавам. Страхът от вулгарно осъвременяване понякога ни пречи да разчетем съвременния смисъл на втория план в историческата проза — понякога по-важен за нас и от задължителната илюстративност на първия. Във втория план се пренасят съгъстено проблемите, там се сблъскват полемичните тези за смисъла и съдържанието на човешкия път, отговарят се с неповторимите багри на авторската съвременност, вечните, екзистенциалните проблеми на човешкото съществуване. Същото извършва и неуловимото отражение на авторската индивидуалност, чийто неизбежен отпечатък не може да не излъчва могъща струя на съвременна конфликтност, на недоволства или положителни обобщения за текущия ден.

Като се започне от декадентската изтънченост на Анна Комнина, която се стреми към Иванко със силна носталгия по природосъобразните начала на живота; мине се през честолюбивата и жалка натура на Теодор Ласкарис, който също желае Анна Комнина, но по византийски, страховито, подло, не с поетичната първичност на един Иванко; мине се и през коварствата на Мануил Камица, професионалният майстор на дворцови интриги, заговори и преврати; и се стигне до императора Алексей Ангел — синтеза на упадък, — който живее в постоянен страх за живота си, сякаш за да ни внуши много съвременната мисъл, че в общество, което поробва и унижава човека, всички са роб — от всичко това извира обреченост, всичко това е упадък и залез. Византия дочува вече глухия тътен на роптаещите крепости. Принудена да отбива векове наред — и все по-уморено — натиска на варварските, жизнени и нападателни племена, които стъпват на сцената на историята, гасейки една след друга бляскавите лампи на някога силната и славна империя, Византия върви към залеза...

При така очертаната картина нашите симпатии естествено отиват на страната на Иванко — не само защото ни е сънародник, но и защото носи жизненото, непокаварено влечение на „примитива“ към Анна Комнина, към любовта, към плодотворе на същата затворена по старчески в себе си цивилизация, която така много се нуждае от варварска кръв, за да се обновява и да устоява на историческата обреченост. Него го ненавиждат не само защото се изпречва на пътя на патологични властолюбци, но и защото е българин. Българомразството на тия среди е така силно, че по-рано един от тях се е нарекъл Василий Българоубиец, за него това е било гордост, изпълен дълг към жадната за българска кръв Византия. Затова именно тук Иванко започва да се усеща като българин — инстинктивно, доколкото му позволява неговата тъмна душа, примитивната му интелектуално и нравствено природа. След като бива разкрита любовта му с бляскащата перла на Двора Анна Комнина, той бива изпратен във Филипополис да възпира набезите на куманите и най-вече на българите. Но той на-

рича отново града Плъвдин, избесва ромейските първенци, протяга ръка на Калоян, решен вече не само да се завърне, но и да остане при родния камък. Една всеобхватна самогност го подтиква да преодолее гордостта си. Но той, примитивната тъмна душа, отново не е познавал себе си, не си е дал сметка, какви семсна на сладостна отрова са посели в душата му ромеите. Властолюбие, самонадеяността, дивото влечение към Анна Комнина, диво влечение и към всеобхватната византийска поквара, която се разпорежда с поредния си пленник и му нашепва в полунощните часове, че няма връщане назад, че пътят към България, към родния край, към родното място е навеки затворен от него самия — всичко това си казва думата. Иванко отново решава да се обърне. Той е повярвал на честната дума на императора! Нелепа и глупава вяра, както нелепа и глупава е смъртта, приготвена му от византиеца.

Чувства на жалост читателят не изпитва към измамения и заклан Иванко, който повторно изоставя като рецидивист родината си, изменя ѝ още един път и не заслужава друга участ, освен да бъде убит с измама от кръвните врагове на България, на които той отново се готви да служи в часовете, когато не държи в прегръдките си Анна Комнина. Именно от тях, а не от някои други. Не Тарас Булба, родният, ще го убие, а врагът — толкова е жалка участта му. Видно е, че Слав Хр. Караславов е вземал творчески уроци от Гогол, че е дал друго разрешение на оцветен по друг начин случай на национална измяна. Така авторът налучква пътя към възмездие — заради измените (вече в мн. число) на Иванко, заради глупостта, стихийността и неуравновесеността му, заради лекомисления порив към властта, който не само се възнаграждава от капризите на случая, но и сурово се наказва. Така се отнемат и такива оправдателни аргументи като „не зная“, „не разбрах“, „сгреших“, „не си дадох сметка“, „бях глупав и лекомислен“ и т. н. — има престъпления, като националната измяна, които жестоко се наказват. Това е и суровото предупреждение на втория, съвременен план на романа, от чиято атмосфера струи силна омраза срещу националния нихилизъм, срещу ония поклонници на потребителския начин на живот днес, които стават също жертва на авантюризма си, на ламтежа си по дрипите — морални и овеществени — на буржоазното разложение, на буржоазния упадък, на „сладкия живот“ с неговите съмнителни удоволствия. Поклонници, които започват с отсичането на някоя родна опора в душата си, за да завършат понякога и като Иванко. . .

Независимо дали Слав Хр. Караславов пише за средновековието или за възрожденските и националноосвободителните борби — два тематични кръга в прозата му, — навсякъде личи, че авторът е пратеник на нашата епоха на социална и национална справедливост. От неговия днешен зрителен ъгъл, от днешните му хуманистични съзерцания на историята — войните, сраженията, походите, смъртните присъди и т. н. изглеждат с право като едно диво насилие над човека. Мрачната и трагична картина на епохата, откърмила и екскутирала Иванко, може да бъде почувствувана в цялата ѝ ненормалност само от пратеник на общество като нашето, домогнало се вече до социална и национална справедливост, осигурило свобода за изява и осъществяване на личността, разрешило за себе си конфликта личност и общество и посочило пътя за взаимоотношенията на човека с неговия народ. В горестните изблици на прозата на Слав Хр. Караславов в защита на обикновения човек, който става жертва на големците и властолюбците, се чувствава съвременният социалистически хуманист, който не само разказва за историята, но и я съди от съвременни позиции. Съди я за това, че е потъпквала народите, че е потъпквала човека, че не е могла да осигури обективни предпоставки за изява на личността около хармонията на лично и обществено, на национално и интернационално.

Интересно за изследване тук е отношението автор — герой. Иванко не е заклеймен и наруган още в първите страници. Подходът е външно обективен, а за да се почувствува индиректно авторската оценка, са потърсени такива модерни изразни средства като ирония, дегеронизация (тук напълно уместна) и др. под. Има моменти, когато си мислим дори, че той обича по своето своя герой и тръпно му желае да намери своя път към родината. В това отношение авторовото сърце е отворено за всяка човешка болка, приют за всички нещастни и самотни хора, крепост на страдащите и угнетените — както е винаги в голямата хуманистична литература. Но заедно с това, проанализирал докрай случая на Иванко, ту заразявайки се от силните му първични пориви, ту страдайки заради безхарактерността му, авторът накрая стига до една сурова присъда и съумява да я мотивира художествено след цялостен психологически анализ. Съчувствайки му, кога — привидно, като похват, кога искрено, накрая той прави и нас съпричастни на присъдата. Индиректно се внушава, че има нещо по-велико от властолюбието, че има нещо по-омайно от страстната любов към една жена — ако ще и най-блестящата да е тя. А Анна Комнина е своеобразна мис Византия на оная епоха. Нещо по-магическо от копнежа по природосъобразен живот и семеен уют — това, разбира се, е любовта към отечеството.

Автор със силно влечение към сагата, Слав Хр. Караславов обича поредиците от романи, обединени от общи идеи, общи образи, общи конфликти, общ исторически декор. Аз се спрях така подробно върху „Залезът на Иванко“, защото този роман ни помага по обратен път да разчетем вдъхновения смисъл на „Деспот Слав“ и „Когато Калоян премина Хем“. Любовта към родината е пречупена през други образи — на Калоян, на деспот Слав; отговорността пред властта и умението да я упражняваш в името на България също е разкрита — в случая положително. Но тук, особено в книгата за Калоян, царят на възмездиста, героинката е основен лайтмотив. Необходимо е обаче да се отбележи, че и тези романи са интересни четива, с увлекателни сюжети, със спокойно разгръщащи се в едно плавно повествование герои. И в тях се опоектизира първичната наслада от живота, митологизират се обикновените човешки радости от съществуването — основен екзистенциален извод на автора-сърцеведец, който така тънко усеща драмата на неосъществените хора. А що се отнася до патриотизма на героите, той е не само безспорен, не само осмислен като основно житейско верую, но и изтълкуван концепционално като велик път за осъзнаване смисъла на човешкия живот. Това е едно решение на социалистически реалист на екзистенциалните проблеми, един поглед на наш съвременник върху тях. Той опоектизира не самотността на човека, а патриотичната му обвързаност с неговите съвременници — пред битка всеки войник на Калоян се чувствава една частица от него, живия човек и символа едновременно на родината; но и сам Калоян се чувствава частица от могъщата българска войска, която трябва да възвърне славата и могъществото на България, да срази вековния враг на нашето име. Слав Хр. Караславов гледа с очите на български социалистически реалист и на проблема за страданието. За него то не е изконно и извечно, вродено, вкоренено в човешката природа, извор на болезнени, изтънчени с мъчителността си изживявания, а страдание, дължащо се на обективни социални закономерности. Така той провежда много внимателно, като непрекъснато се пази от леснота и вулгаризация, социалния подход в историческата проза. И ако това може да се твърди за „Деспот Слав“ и „Когато Калоян премина Хем“, както и за „Залезът на Иванко“, разбира се, то може да се каже с много по-голяма определеност за романа „В дните на цар Ивайло“, с който се открива новата историческа поредица, най-смелия като че ли досега творчески експеримент на автора.

За да разберем романа, трябва да го свържем по вътрешна проблематика и по изразни средства с по-горе разгледания детайлно роман за Иванко. Единият — роман за национален предател, другият — роман за национален спасител. И в двата случая — с ясна патриотична авторска позиция, но без преднамереност в подхода към историческия герой, без предварително заимствувани представи и оценки за него, без предварително изречени и вкоренили се представи за онова време.

В последния роман това, което смущаваше досега читатели и тълкуватели — женитбата на Ивайло за царицата, се подлага не само на анализ, като се изхожда от средновековните представи за властта, но и на пълна реабилитация на народния вожд. И още нещо — царицата е приземена като образ, тя свети понякога с меко ренесансово сияние като българска мадона (независимо че е ромейка), тя е жена, тя е влюбена, тя е покорена от мъжествеността на човека от низините, дошъл в Търново не за да ѝ отнеме трона, а за да ѝ донесе щастие. Такава трактовка говори не само за художническа дързост, за силен творчески характер, който се противопоставя на спялата историческа инерция, но и за неизменен стремеж да се коригират нашите представи за миналото, да се прави съвременна преоценка на неговите ценности и образи, да се открива смело път на реалистичния подход и на по-новите възгледи, формирани след проучване на по-нови данни. Противно на дегероизацията тук Слав Хр. Караславов извършва една вторична героизация на Ивайло, която ни заразява както със социалната си напористост, така и с чисто човешките си измерения. Историческият герой Ивайло не само е приземен, без да пострада ореолът му на загадъчен народен вожд, но и възвеличен. Авторът не го оправдава с голословна патриотична реторика — той обяснява като желязна закономерност постъпката му. А що се касае до зародилата се по-късно любов между него и пленителната ромейка, която досега беше за нас символ на коварство и корист, тя вече има и трагична обгагреност.

Да приземим героите — но без да ги дегероизира; да ги погледне от неочаквани зрителни ъгли — но без да изопачи историческата правда; да напише социален исторически роман — но без да изпадне в социологизуване; да обрисва всестранно, през погледите на трима души, на три исторически зрения, образа на Ивайло, но без да го осъвременява вулгарно, без да го нагажда към днешните ни учебникарски представи — може би това е била целта на Сл. Хр. Караславов. Автор с полемични тези (за Иванко, за Солунските братя, за Хаджи Димитър), Слав Хр. Караславов и тук води спор с една наша утъпкана, овехтяла, неисторична представа — този път за женитбата на Ивайло и за образа на царица Мария. Защо сме допускали досега всичко, но не и мисълта за силата на човешките чувства, пориви и страсти; защо сме искали от народния вожд да пренебрегне престола в една епоха, която още не е изживяла царския институт; защо сме смятали, че Ивайло свършва славния си път в гибелните прегръдки на ромейката, след като има факти, че той продължава с още по-голяма genialност да води народните дружини от победа към победа — пита сякаш авторът, разказвайки иначе плавно и спокойно за едно древно, романтично българско време.

Разказват три гласа, трима летописци — и всеки по своему рисува образа на славния народен син. Мъжествен, красив, „мистичен“ — с видения пророчески, видения на вожд и селянин, Ивайло вдига всичко българско в защита на родината — против татари и ромеи, боляри и царски хора. С удивителна интуиция, пълководчески дарби и прозрения, които излизат извън рамките на обикновените, „материалистичните“ човешки представи, Ивайло наистина е изразител на епохата — но в това няма нищо механично, нищо примитивно, нищо автоматично. Рядко перото на тоя поет

който израсна като един от най-продуктивните ни прозаисти, е бивало толкова гъвкаво и пластично, толкова артистично и способно на превъплъщения, както в тоя лаконично и ясно изписан, с лаконични и ясни композиционни и характерологични линии роман.

Специално трябва да се отбележи поетиката на романа. Тримата летописци разказват всеки през своя призма, през призмата на социалния си и народностен кръг, те разказват — но и постоянно анализират постъпките на Ивайло. Авторската камера спира на най-интересните места от живота на вождя, който още тогава е бил загадка за своите съвременници—за простите хора от народа и за императори и ханове. Мигът се разлага на съставните си части; умни очи се взират в необикновени постъпки и се опитват да си обяснят магическите пружини на тоя необикновен характер. Същото се отнася и до езика и стила—наличието на много архаизми, на думи, които оцветяват старинно речта на автора и на героите, на особен пласт от стилизации въвежда читателя в едно романтично и славно българско време, в една епоха на подвизи и на такива могъщи издигания на духа, с които малко народи в Европа могат да се похвалят. . . Но тия внушения струят от образите, извират от повествованието. Писателят е дискретен, той не натрапва изводи, не бърза към тях с кука патетика и реторика, а принуждава читателя да размишлява заедно с него над необикновения случай на селянина Ивайло — станал цар, разгромил татарското нашествие на Балканите и в Европа, създал такива исторически прецеденти, които сигурно са накарали владетелите да треперят векове след това за своите тронове. . .

Както вече казахме, Сл. Хр. Караславов има големи заслуги за развитието на нашата историческа романистика, на нашата публицистика и документалистика, на нашата гражданска поезия. Талантът му е многостранен в действителния смисъл на понятието. Общото в произведенията му е тяхната романтика, красивото съзерцание на отишло то си, копнежът и носталгията по героични и ярки характери — особено силна, структурообразуваща при Слав Хр. Караславов. Който не почувствува тая особеност на писателя-характеролог, той няма да усети неговата проза. И още нещо, което пък хвърля здрави мосгове между нея и гражданската му поезия — авторът умее да политизира повествованието, да му възлага актуални патриотични задачи, без да допусне повърхностни осъвременявания. Може би това се дължи на българското, на родопсихологическото начало, което при него е силно изразено. . .